

Pápay György

NÉHÁNY GONDOLAT A DEMOKRÁCIÁRÓL

Reflexiók Megadja Gábor tanulmányára

Megadja Gábor a Kommentárban közölt tanulmányában¹ igen határozott bírálatot fogalmaz meg „a demokráciát” illetően. A bírálat keménysége azonban meglátásom szerint nem áll arányban annak megalapozottságával; a demokrácia kifejezés fentebbi, idézőjeles használata is arra hivatott utalni, hogy nem teljesen egyértelmű, a szerző kritikája pontosan mire is vonatkozik. Vagy amennyiben ez mégis egyértelmű, abban az esetben nem csekély fogalmi zavarról van szó, közelebbről a szerző által kritikával illetett „demokrácia-mint-vallás” és a demokrácia mint politikai rendszer egyoldalú, több szempontból is problematikus összemosásáról. Ezekre a problémákra fókuszálók az alábbiakban, s végezetül kitérek arra is, miért tartottam fontosnak hozzászólni Megadja Gábor írásához – reményeim szerint nem az „inkvizíció” pozíciójából.

Vitathatatlan, hogy a II. világháborút követően a demokrácia sajátos diszkurzív győzelmének lehetünk szemtanúi: a 20. század második felétől szinte minden politikai rezsim – ideértve a totalitárius rezsimeket is – fontosnak tartja önnön demokratikus jellegének deklarálását, illetve annak hangsúlyozását, hogy bizonyos értelemben jóval demokratikusabb a vele szemben álló politikai rendszereknél. Éppígy vitathatatlan, hogy a „valóban” demokratikus – működő többpárti parlamentáris struktúrával rendelkező – társadalmak nyilvános diskurzusának egyes, főként baloldali-liberális beágyazottságú szereplői hajlamosak visszaélni a demokráciára való hivatkozással. Antidemokratikusnak nyilvánítani valakit vagy valamely politikai döntést számos esetben valóban egyfajta politikai furkósbotként szolgálhat, de ez önmagában még nem feltétlenül jelenti azt, hogy bármiféle gond volna a demokratikus legitimáció iránti igénnyel. A dohányzás elleni kampányok napjainkban tapasztalható, már-már bizarr keresztshadjárat-jellege – amely jelenségről Roger Scruton fogalmaz meg érdekes gondolatokat konzervatív szemszögből² – sem erősíti meg azt a következtetést, hogy a dohányzás ne lenne káros az egészségre, és ne lenne kívánatos a nemdohányzók táborának gyarapodása.

Mindezzel együtt a demokrácia hívószavával való élés és visszaélés kérdésköre legitim, ráadásul kifejezetten érdekes vizsgálódási irány is lehetne. Megadja Gábor írása azonban ennél jóval ambiciózusabb. A szerző nem csupán azt állapítja meg, hogy napjaink közbeszédének gyakori jellemzője a demokrácia „mantrázása”, hanem azt is, hogy a demokrácia mellett nem szól több ezen mantrázásnál; ebben az értelemben lesz a demokrácia „vallássá”, a maga dogmaival és felkent papjaival. Egy gondolkodásmód (kvázi-)vallásos

¹ MEGADJA Gábor: *A demokrácia politikai vallása*, Kommentár 2009/4., 56–68. (A tanulmányból vett idézetek oldalszámaira a főszövegben, zárójelben utalok.)

² Vö. Roger SCRUTON: *Ki, mit és miért? Nemzetek feletti kormányzat, legitimitás és az Egészségügyi Világszervezet*, ford. Sellei István, Századvég, Budapest, 2000.

voltának hangsúlyozása persze bevett megoldás, ha dogmatikus jellegére akarunk rámutatni – lásd a marxizmus és a kommunizmus esetében –, de nem minden esetben segíti annak körültekintő értelmezését.³ Számomra legalábbis kérdéses, hogy a demokratikus – a demokráciában és a demokráciáról folytatott – politikai diskurzus időnként valóban „dogmatikus” jellege tényleg annak vallásos vonásaival magyarázható-e, s nem csupán arról van-e szó, hogy *minden* diskurzus, a természettudományoktól az irodalmi kánonok kialakulásáig feltételez bizonyos tekintélyelvű korlátozásokat. Ezeket lehet szeretni vagy nem szeretni – teljesen kiküszöbölni viszont minden bizonnyal nem lehet, már csak a diszkurzivitás természetéből adódóan sem⁴ –, de összességében nem érzem úgy, hogy más korok vagy társadalmak politikai diskurzusaihoz képest napjaink demokratikus közbeszéde olyan rosszul állna ezen a téren.

A szerző szerint azonban a demokráciával nem csupán ez a probléma. Megadja Gábor számára a demokrácia *filozófiai szempontból* gyanús: egyfelől nélkülözi a jelentős filozófusok támogatását, másfelől – ha mégis akadnak támogatói – rossz (filozófiai) társaságba keveredik. Nézzük elsőként az előbbi felvetést. „[...] vajon hogy lehet az, hogy [a] nyugati hagyomány szinte egyetlen képviselője sem tartotta jónak a demokráciát, sőt a legnagyobbak tartott gondolkodók egyenesen irtóztak tőle?” – teszi fel a kérdést a szerző (56–57).⁵ Kedvem volna visszakérdezni: vajon kire nézve rosszabb ez, a demokráciára vagy a filozófusokra? Hiszen a 20. század (filozófia)története éppen azt bizonyítja, hogy igen jelentős gondolkodók voltak képesek igen rossz politikai döntésekre, támogattak meglehetősen emberellenes rezsimeket, vagy legalábbis maradtak vakok azoknak rémtetteivel szemben.⁶ De ez csak elterelné a figyelmet a szerző eredeti kérdéséről és az abban rejlő történetietlen nézőpontról és/vagy fogalomzavarról.

Mert mi is az, amit nem vett pártfogásába „a kétezer-ötszáz éves nyugati politikai gondolkodás”? Mennyiben beszélhetünk a demokráciáról, amit a filozófiai hagyomány jelesei mindig is fenntartásokkal kezeltek? Úgy tűnik, a szerző egy igen differenciálatlan demokrácia-fogalmat használ, hiszen a nagy filozófusok többségének egyáltalán nem lehettek releváns tapasztalatai a modern értelemben vett demokráciáról (sőt e két-

³ Bernard Yack szerint a modernitás baloldali politikai radikalizmusának megértését sem segíti, ha a valóság analógiáját alkalmazzuk rá, mivel így korábbi korokból származó kategóriákat erőltetünk egy olyan jelenségre, amely sokkal inkább magyarázható a modernség gyökeresen új szabadság- és autonómiafogalma alapján. Vö. Bernard YACK: *The Longing for Total Revolution*, Princeton UP, Princeton, 1986.

⁴ Itt nem kell egészen Foucault-ig elmennünk; úgy vélem, Kuhnnak és a tudásszociológiának az ún. normál tudománnyal kapcsolatos megfigyelései más „normál” diskurzustípusokra is érvényesek, többek között a demokratikus politika diskurzusára.

⁵ Megadja John Deweyt említi a ritka kivételek egyikeként, akit azonban „a totalitárius demokrácia lovagja”-nak nevez. Bevallom, nem igazán értem ezt a megjegyzést, mert bár Deweytől nyilván nem volt idegen a szerző számára kevésbé kedves „progresszizmus”, gondolkodását a jobb- és baloldali totalitarizmus együttes elutasítása jellemezte. Ha korábban táplált is bizonyos hamis illúziókat a Szovjetunió iránt, a ’30-as években általa elnökölt Trockij-bizottság munkája hozzájárult a sztálinisták és társutasok iránti gyanakvás kialakulásához az amerikai baloldali értelmiség köreiből. Ehhez lásd *A fenyegedett demokrácia filozófusa: Sidney Hook* című írásomat a *Kommentár* 2007/6. számában.

⁶ A „lista” meglehetősen hosszú, és Heidegger éppúgy ott szerepel rajta, mint a francia baloldali értelmiség vezető képviselői. A témához lásd Mark LILLA: *Azabolatlan értelem. Értelmiségiek a politikában*, ford. Zsélyi Ferenc, Európa, Budapest, 2005.

ezer-ötszáz év jelentős részében semmiféle demokráciáról sem). A tanulmány azonban mint a modernség tipikus politikai szüleményét illeti kritikával a demokráciát, a forradalmiság, az egyenlősítés eszméjét kapcsolva hozzá. Ez a látszólagos ellentmondás akkor oldható fel, ha „demokrácia” alatt egyfajta általános eszmét értünk, s teljességgel eltekintünk a demokrácia konkrét, gyakorlati megvalósulási formáitól. Így keveredhet a demokrácia, mint említettem, rossz társaságba, így szippanthatja magába a – számomra, bevallom, kissé tagolatlannak tűnő – voegelin-i gnózis-fogalom, s így állítható fel az a Rousseau–Bentham–Lenin „fejlődési” sor, amely a szekuláris Leviathán-állam felé vezet, „ahol az egyének a kollektív létező egyszerű alkotórészeivé válnak, és nem formálhatnak jogot az ellenállásra, bármit tegyen is a hatalom – hiszen a hatalom ők maguk” (63).

Ha mindez csupán egyfajta ideologikus gondolkodásmód kritikájaként jelenne meg, amely a demokráciára egyfajta evilági utópiaként tekint, és amely – készséggel elismerem – része napjaink politikai gondolkodásának, akkor valószínűleg csak egyes részleteket illetően lenne vitám Megadja Gáborral. Sajnos azonban itt is a demokrácia-fogalom differenciálatlansága köszön vissza, hiszen az írásban mindez a demokráciára vonatkozik mint a modernitás szekularizmusának, individualizmusának és – gyanítom – oakeshotti értelemben vett politikai racionalizmusának termékére. Persze semmi sem zárja ki, hogy bizonyos „nagybetűs” fogalmak alatt vonjunk össze általunk dicsérni vagy temetni kívánt jelenségeket (a Demokrácia, a Felvilágosodás, az Egyház stb.), de míg ez polemikus szempontból kétségtől hasznos, addig a tisztánlátást csak ritkán szolgálja az adott kérdéskörökben. A fenti példák egyikénél maradva: beszélhetünk ugyan általában a Felvilágosodásról, s ez számos kontextusban hasznos egyszerűsítésként szolgálhat, de óhatatlanul hajlamos elfedni például a nem éppen nüansnyi különbségeket a francia és a jóval kevésbé radikális skót-angolszász felvilágosodás, illetve azok politikai, vallási és egyéb vonatkozásai között. Hasonlóképpen mondhatjuk azt, hogy a „modern demokrácia problémájánál nem kerülhetjük meg a szekularizáció jelenségét” (60), és kárhozathatjuk ezt a tendenciát, de ezzel máris kizárólag Európára fókuszálunk, szem elől tévesztve többek között azt a tényt, hogy Amerikában a demokrácia nem áll szükségképpen szemben a vallással, sőt itt állam és egyház szétválasztása – pontosabban az állami-lag kivételezett egyház hiánya – éppen a kereszténység megerősödését szolgálta.⁷

A demokrácia mint ideológia és a demokrácia mint politikai rendszer nagyvonalú összemosása ráadásul nemcsak hasonló részletkérdések szőnyeg alá söpréséhez, hanem ennél jóval nagyobb horderejű kijelentésekhez vezet. Ilyen például annak megállapítása, hogy „Noha a mai politikai dogmatika a demokráciát szembeállítja a zsarnoksággal és diktatúrával [...], ez a nézet nehezen védhető. A modern totalitarizmus sokak szerint a demokrácia egyik formája.” (63) Én ellenben – akár a szerző által hivatkozott Arendttel és Strauss-szal szemben is – úgy vélem, ha a demokráciát olyan *genusként* kezeljük,

⁷ Az Economist szerzőpárosa mellett érvel, hogy az Egyesült Államokban a vallásszabadság alkotmányos garanciái olyan kompetitív vallási „piacot” teremtettek, amely nagyban hozzájárult a különböző keresztény felekezetek innovatív megújulásához és megerősödéséhez. Vö. John MICKLETHWAIT – Adrian WOOLDRIDGE: *God is Back*, Penguin Press, New York, 2009.

amelynek akár a totalitarizmus is *speciese* lehet, azzal olyannyira kiüresítjük ezt a fogalmat, hogy ezután legfeljebb árnyékbokszolásra lesz alkalmas. A demokrácia és a totalitarizmus szembeállításuk lehet ugyan a „politikai dogmatika” (közmegegyezés?) része, mégis nehéz elképzelni, miként is lenne érdemes másképpen gondolkodni a 20. század történetéről – különösen a II. világháborúról és a hidegháborúról –, mint demokratikus és totalitárius rendszerek szembenállásáról. Állíthatjuk azt, hogy a liberális demokráciának és a totalitarizmusnak bizonyos szempontból közösek a gyökerei – melyek a szerző által kárhoztatott modernitás talajába kapaszkodnak –, de a történelmi tapasztalatok tükrében meglehetősen nehéz lenyelni azt a feltételezést, hogy ennek következtében a demokrácia és a totalitárius zsarnokság között ne lenne semmiféle *lényegi* különbség. Ezt csak egy végletesen teoretikus álláspontból lehet kijelenteni, ahonnan szemlélve a történelem „esetlegességei” jelentéktelen apróságoknak tűnnek. Ha azt állítjuk, hogy *filozófiai* szempontból a (tömeg)demokrácia nem tűnik jobbnak a totalitarizmusnál – nos, úgy vélem, az megint csak annál rosszabb a filozófiára nézve.

Ezt a túlzottan teoretikus megközelítést jól szemlélteti a szerző egy másik, az írás konkludáló kérdéseit felvezető megjegyzése is: „Joggal vethető fel persze az, hogy a nyugati liberális demokráciák mégiscsak működnek, és többé-kevésbé stabilak. A kérdés pusztán az marad: vajon attól működőképesek-e, mert megtalálható benne a demokrácia elve, vagy azért, mert emellett számos más elv is szerepet kap?” (68) A kérdés leginkább a „mi lett volna, ha” típusú felvetésekre emlékeztet: vajon ugyanígy alakult volna-e Európa története, ha nincs liberális demokrácia? (Ha nincs kereszténység, ha Lenin és Hitler tisztességes polgári foglalkozást választ stb.) Érdemes-e azon gondolkodnunk, hogy vajon a nyugati demokráciák azért működőképesek és stabilak, mert demokratikusak, vagy annak ellenére? Számomra igencsak intuícióellenesnek tűnik azt feltételezni, hogy a Nyugat legújabb kori történetének és – tegyük hozzá – sikereinek képletéből kihagyható lenne „a demokrácia elve”. Ha nem fogadjuk el azt a naiv vagy inkább bornírt nézetet, amely szerint a kommunizmus alapvetően szép eszme, csak a megvalósítása sikerült rosszul – márpedig szerintem joggal nem fogadjuk el –, akkor fordítva is hasonlóképpen kell eljárunk. A politikai rendszerek próbája a gyakorlat, és úgy tűnik, a gyakorlatban a demokrácia egész jól vizsgázott az elmúlt évszázad során.

Hogy ez a gyakorlati(asa)bb nézőpont miért nem jelenik – nem jelenhet – meg Megadja Gábor írásában, arra az általa adott demokrácia-definíció kínál magyarázatot. A szerző értelmezése szerint a „demokrácia egyrészt utópia, deontikus kategória, amelyben az autonóm emberek önmeghatározó közösségének képe jelenik meg, másrészt olyan politikai módszer, *techné*, amely a kívánatos állapotok megteremtésére önmagában alkalmas” (67). Ebben a megközelítésben a demokrácia elsősorban ideológia, méghozzá viszonylag egységes ideológia, amelynek minden konkrét megjelenési formája ezen ideológia gyakorlati megvalósítását szolgálja. Én ezzel szemben úgy látom, a demokrácia elsősorban inkább *techné* – hogy ennél a kifejezésnél maradjunk –: olyan kormányzati forma, amely a hatalmat gyakorló személyek kiválasztásának és legitimálásának sajátos módszerén és intézményes struktúráin alapul. Ez nem jelenti azt, hogy kialakulásához ne lett volna szükség bizonyos normatív – de nem feltétlenül utópikus – esz-

mékre, s hogy ne kapcsolódna hozzá jelenleg is számos normatív elgondolás. Ezek az elgondolások azonban meglehetősen heterogének: a demokratikus politikai diskurzus résztvevői igen különböző demokráciafelfogásokkal, –konceptciókkal rendelkeznek.

Hadd hivatkozzam ezen a ponton egy olyan szerzőre, aki „affirmatív”, de mégis rendhagyó módon viszonyult a demokráciához. Az osztrák származású közgazdászra, Joseph Schumpeterre gondolok, aki 1942-ben publikált *Capitalism, Socialism and Democracy* című munkájában fontos megkülönböztetést tesz a demokrácia két elméleti megközelítése között.⁸ Az első voltaképpen a népuralom ideológiája – ezt nevezi Schumpeter a demokrácia klasszikus doktrínájának –, s mint ilyen, közel áll ahhoz, amit Megadja Gábor bírál. A demokrácia másik, Schumpeter által támogatott elmélete ezzel szemben úgy tekint a demokráciára, mint a politikai hatalomért folytatott versengés intézményesen szabályozott módjára. E felfogás szerint a demokráciát nem a közjó valamely ideája különbözteti meg más rendszerektől, hanem olyan, jóval prózaibb tényezők, mint a politikai hatalomért eséllyel versengő pártok száma.⁹ A schumpeteri modell nem az önmeghatározó közösség eszméjéből indul ki, hanem a hatalomért versengő elitekből, a demokratikus politika konfliktusos természetéből. E „kompetitív” koncepció tehát kifejezetten realisztikus, a klasszikus doktrínához képest már-már pesszimista képet fest a demokráciáról. Mégis elmondhatjuk, hogy Schumpeter nagy reményeket fűzött hozzá: a '40-es években megjelent, sajátosan ironikus könyve látszólag a szocializmus megvalósulásának elkerülhetetlenségét állítja, de végkicsengését tekintve éppen annak a várakozásnak ad hangot, hogy a demokrácia a maga kompetitív struktúrája révén képes lesz a szocialisztikus törekvések „felszívására”, integrálására és ezáltal – legalábbis részlegesen – azok radikalitásának kioltására.¹⁰

A demokrácia sikere többek között valószínűleg éppen annak tudható be, hogy *mint politikai rendszer* számos különböző politikai meggyőződés magában foglalására alkalmas – akár magával a demokráciával kapcsolatos különböző, egymással versengő nézetekére is. Ezek egy része kétségkívül radikális és ideologikus, de a képviseleti demokrácia egyelőre teljességgel alkalmasnak tűnik „kordában tartásukra”, amit talán a kortárs normatív demokráciaelméletek és az aktuális demokratikus politikai gyakorlat szembetűnően mély szakadéka szemléltet legjobban. Akár úgy is fogalmazhatunk – kinek jó hír ez, kinek rossz –, hogy a modern képviseleti demokrácia meglehetősen *konzervatív* politikai rendszer, a kifejezés egyfajta tágabb értelmében.¹¹ Ennek következtében a demokrácia és

⁸ Lásd a mű legújabb kiadásában: Joseph SCHUMPETER: *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York, 2008, 250–284.

⁹ Hasonló kritériumot fogalmaz meg Raymond Aron is (vö. *Demokrácia és totalitarizmus*, ford. Kende Péter, L'Harmattan, Budapest, 2005, 50–60). Az egy és a két (vagy több) párt közötti különbség esetén, úgy tűnik, a mennyiség valóban átcsap minőségbe...

¹⁰ Schumpeter ironiájához lásd Jerry Z. MULLER: *Capitalism, Socialism and Irony. Understanding Schumpeter in Context*, Critical Review 1999/3–4., 239–267.

¹¹ Emellett érvel például az amerikai bíró és jogtudós, Richard Posner, aki szerint a képviseleti demokrácia sokkal inkább képes normális mederben tartani a politikai változásokat, mint egy olyan szűk elit által kormányzott rendszer, amely elitnek nem kell versengenie a demokratikus felhatalmazásért – magyarul a választópolgárok szavazataiért –, és így nem kell tekintettel lennie szélesebb tömegek véleményére. Vö. Richard POSNER: *Law, Pragmatism and Democracy*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 2003, 168.

a vele kapcsolatos normatív elgondolások viszonya igen sajátos: számos, a különféle demokráciaelméletekben felmerülő szempont – szabadság, egyenlőség stb. – hatékonyan hozzájárulhat a demokrácia széleskörű támogatottságához, még akkor is, ha ezen szempontok a gyakorlatban korántsem olyan hangsúllyal jelentkeznék, mint az adott elméletekben. Itt nem kell feltétlenül a hegeli ész cselére gondolnunk – bár talán hivatkozhatnánk arra is –, sokkal inkább arról van szó, hogy a demokráciát alapvetően nem az elmélet, hanem a gyakorlat legitimálja. Amiből viszont az következik, hogy a demokrácia melletti állásfoglalásnak nem kell szükségképpen vallásos jelleget öltenie; ha már választanunk kell, egyéni vérmérsékletünk szerint választhatjuk azt a churchilli érvelést is, amely szerint a demokrácia a legrosszabb kormányzati forma, leszámítva mindazokat, melyeket eddig a történelem során kipróbáltak.

Ez utóbbiból viszont a magam részéről nem szívesen engednék. Bármiféle különösebb inkvizítori hevület nélkül hajlamos vagyok aláírni azt a kijelentést, hogy a demokrácia jobb, mint bármely más létező kormányzati forma – legalábbis számunkra, „modernnek” számára. Egy ilyen kijelentés természetesen nem tehető előzetes normatív elköteleződések nélkül, melyek ez esetben elsősorban a nyugati civilizáció számos értéke, köztük is különösen a köz- és magánszabadság ezen kultúrkörben kialakult felfogása melletti elköteleződést jelentik. De ebben, úgy érzem, nincsen közöttünk nézeteltérés Megadja Gáborral. Amennyiben viszont elfogadjuk, sőt védelmezendőnek találjuk ezeket az értékeket, nemigen kínálkozik számottevő alternatíva a demokrácia mellett. Persze minél erőteljesebb elméleti szűrőn keresztül nézzük, a demokrácia annál tökéletlenebb politikai rendszernek tűnik. De egy pillanatra félretéve ezt a szűrőt, az európai és még inkább a hazai – sokszorosan megtört – politikai hagyományokat tekintve nem könnyű megmondani, milyen gyakorlati lehetőségek kínálóznak helyette. Természetesen lehet kritikával illetni a modernitást *mint olyat*, s visszavágnai egy azt megelőző szellemi konstellációba. Ám a demokrácia ezen alapuló kritikája *gyakorlati szempontból* semmivel sem tűnik relevánsabbnak számomra, mint azoknak az ellenvetései a demokrácia aktuális működésével szemben, akik ezeket egy radikális-utópikus – esetleg „vallásilag motivált” – demokráciaeszmény nevében fogalmazzák meg.¹²

S ha már „gyakorlati szempontokról” esett szó, hadd tegyem lezárásképpen világosabbá, miért is éreztem fontosnak reagálni Megadja Gábor írására. Egyfelől a magyar társadalomban is igen heterogén elképzelések élnek a demokráciáról, s egyre jellemzőbb az abból való kiábrándulás – részben éppen a demokráciával kapcsolatos elképzelések és (korábbi) túlzott elvárások, valamint a valós politikai gyakorlat ütközése miatt. Ebben a helyzetben a képviseleti demokrácia működésének körütekintő vizsgálatát és akár a túlzott igényekkel fellepő demokráciaelméletek kritikáját sokkal adekvátabb intellektuális feladatnak érzem, mint a demokrácia nagyívű általánosítá-

¹² Ahogyan arra Posner rámutat, a túlzottan normatív szemléletű demokráciaelméletek könnyen türelmetlenné tehetnek a demokratikus politikai gyakorlattal szemben, így esetenként szintén a demokrácia kritikáját erősítik, sőt akár kifejezetten antidemokratikus következményeik is lehetnek, amennyiben megkérdőjelezzik a szerintük „nem eléggé demokratikus” módon meghozott döntések legitimitását. Vö. *Uo.*, 130–157.

sokon alapuló, átfogónak szánt bírálatát. Másfelől, s ezt különösen fontosnak tartom hangsúlyozni egy konzervatív orgánumban, igen szomorú fejleménynek tartanám, ha a demokráciával kapcsolatos szkepszis a hazai konzervatív értelmiség körében is általánosan elfogadottá válna. Nem értek egyet ugyanis Megadja Gáborral abban, hogy a demokrácia gyengítené a határozott politikai vagy erkölcsi elvek melletti elköteleződést. Épp ellenkezőleg, a politikai versengésen alapuló képviseleti demokrácia pontosan azt feltételezi, hogy polgárai erősen elkötelezettek – csak éppen igen különböző elvek és értékek iránt. Ha pedig a konzervativizmus hívei hatékonyan kívánnak fellépni az általuk képviselt értékek mellett, akkor nem engedhetik meg maguknak azt a hihetetlen luxust, hogy pusztán teoretikus megfontolások miatt általánosságban „lemondjanak” a demokráciáról, és hogy ne törekedjenek a demokratikus *tekhné* jobb megértésére.

Falu II.